

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О.ЛОТОЦЬКОГО В ПЕТЕРБУРЗІ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)¹

Свободи 1905 р. поставили на порядок денний ідею створення української організації, котра б об'єднувала українців як Санкт-Петербурга, так і всієї Російської держави на основі ширшої демократичної програми для забезпечення національно-політичних прав українського народу, розвитку його духовного і економічного потенціалу. В жовтні 1905 р. О.Лотоцький повідомив С.Єфремова, що розпочата підготовка до майбутніх виборів депутатів I Державної Думи прискорила появу такого об'єднання². Національно свідомі сили, які згуртувалися навколо «Благодійного товариства видання дешевих і загальнокорисних книг» та «Товариства ім. Т.Шевченка для допомоги уроженцям Південної Росії, які навчались у вищих учбових закладах Санкт-Петербурга», й стали основою для створення організації, що мала більш виразні політичні цілі. Як згадував О.Лотоцький, сама ідея клубу вийшла з дому Русових, який фактично ним і був³.

В кінці 1905 р. відбулися організаційні збори, які прийняли основні положення статуту. Згідно з ним, клуб діяв на певних засадах і проводив роботу, зокрема, в таких напрямках: 1) організація бесід і читання рефератів; 2) видання періодичного органу і випуск відозв та інформаційних листів; 3) організація бібліотеки; 4) заснування відділень в інших містах; 5) участь у виборчій агітації (до участі в I Державній Думі. — В.ІІ.). Клуб мав нерухому власність, яка сприяла розширенню та виконанню його завдань. Керівним органом була Рада старшин в кількості

¹ Петербурзька доба у житті і діяльності О.Лотоцького (7-8 листопада 1900-середина травня 1917 рр.) була надзвичайно насиченою подіями загальноукраїнського характеру, але згідно вимогам упорядників автор дає лише короткий нарис про його діяльність окреслений 1900-1916 рр.

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України — Ф.120, од. зб. 248, арк. 3-3 зв.

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга. — Варшава, 1933. — С.322.

15 чоловік, яка обиралася раз на рік загальними зборами. Членом Ради був і О.Лотоцький. В ряді періодичних видань («Русь», «Сын Отечества»), з'явилося інформаційне повідомлення: «Клубъ украинцевъ. Украинцы, живущіе въ Петербурге, организуютъ національный полити-ческий клубъ в целяхъ объединенія украинцевъ широкою демократическою, политическою программою для забезпеченія политическихъ правъ украинскаго народа и развитія его культурнаго и економическаго. Лица, сочувствующія основанію такого клуба, могутъ получать также подробные сведения у следующихъ лицъ: П.Саладилова, В.Драгомирецкаго, А.Русова, П.Стебницкаго и С.Жилко»⁴. Як видно з при-кладу, діяльність організації мала відверто політичний харак-тер, що відразу викликало широкий громадський резонанс. Так, в численних листах до О.Русова містилися вітання з на-годи організації такого клубу, адресати покладали певні надії на демократичні зрушення⁵, деякі розглядали цю подію як по-штовх до радикальніших змін («Да здравствуетъ политическая і економическая автономія дорогой Украины!»⁶). Подія сколих-нула різноманітні верстви населення (серед адресатів були: се-мінарист, лісничий, залізничник, учитель, юнкер), відгуки надійшли з різних частин імперії (Подільської⁷, Таврійської, Волинської⁸, Херсонської⁹, Ставропольської¹⁰ губерній). Допи-сувачі прохали надіслати додаткові роз'яснення, програму клубу, пропонували свою допомогу. В зв'язку з такою актив-ністю на відповідальних осіб покладалася чималий обсяг листу-вання з усіма зацікавленими, і як свідчать помітки на деяких листах («Отвечено»), ними дійсно велася широка переписка.

Статут клубу затверджено в серпні 1906 р. Український клуб «Громада» став дуже популярним в Санкт-Петербурзі, згуртувавши навколо себе як «старшу» творчу інтелігенцію, так і студентство. Головним завданням клубу вважалася

⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф.1225, оп.1, спр.70, арк.28.

⁵ Там же. — Арк.23.

⁶ Там же. — Арк.21-22.

⁷ Там же. — Арк. 20-20 зв., 25.

⁸ Там же. — Арк. 24-24 зв.

⁹ Там же. — Арк. 26.

¹⁰ Там же. — Арк. 27.

підтримка і популяризація ідей національної самобутності українського народу, його історії та культури. Практичними засобами виконання цих завдань були підготовка і читання тематичних рефератів. Зокрема, О.Лотоцький зачитав реферат по історії української літератури¹¹.

Як і інші подібні організації, клуб не уникнув конфлікту через протистояння «старих» і «молодих»¹². На відміну від поміркованіших «старших», молодь намагалася ініціювати політично радикальніші заходи. На думку О.Лотоцького, перебравши на зламі 1908 — 1909 рр. управу клубу на себе, молоді соціал-демократи (Д.Лаврентьев, Л.Мацієвич, Л.Бич, К.Арабажин) своїм революційним максималізмом (а часом і відвертою скандальністю) спричинили звуження національно-культурних та просвітницьких цілей клубу, чим відвернули від роботи поміркованих членів. Тому згодом управа клубу запросила О.Лотоцького на головування (1910 — 1912). Через розширення тематики рефератів та забезпечення їх регулярності О.Лотоцький зумів спрямувати діяльність клубу в попереднє культурницьке русло і залучити до активної просвітницької роботи ширші кола українства. Разом з тим, в одному з листів до В.Доманицького він скаржився на надмірну бюрократизацію роботи клубу¹³, що врешті відбилосся на матеріальному становищі самого О.Лотоцького: «пиши як не протоколи, то повістки, то заяви до градоначальника, то до участку, то давай хабарі поліціантам. Так мене знищили, що тепер сиджу як липка голий»¹⁴.

¹¹ Основою для реферату послужило підготовлене раніше дослідження, що увійшло до подання Імператорської Академії наук про скасування заборон українського друкованого слова (Див.: Лотоцький А. Краткий обзор украинского литературного движения в России и за границей // Императорская Академия наук. «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». — СПб., 1905.)

¹² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. Додатки. — Б.М. — С.134.

¹³ В.С. Из жизни петербургской украинской колонии // Украинская Жизнь. — 1912. — №12. — С.108-109.

¹⁴ Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — Ф.47, од. зб. 543, арк. 1 зв.

На думку О.Лотоцького, для забезпечення українського руху постійним притоком молодих національно свідомих кадрів молодь мала отримувати разом з основною освітою додаткові знання, особливо в питаннях історії та культури українського народу. Оскільки в коло його наукових інтересів входили дослідження з питань педагогіки й освіти, О.Лотоцький став одним із ініціаторів створення такого освітянського центру. Спочатку при клубі «Громада» була створена педагогічна секція, котра розробляла питання національної освіти. Вона організувала дві книжкові виставки українських підручників на основі багатой бібліотеки педагогічної літератури О.Лотоцького. З осені 1914 р. при клубі став працювати своєрідний український університет під назвою «Наша школа». Його робота фактично була нелегальною. До весни 1917 р. цей університет виховав чимало діячів українського руху, тим самим відігравши роль північної «Просвіти»¹⁵.

Своєю активною національно-політичною діяльністю О.Лотоцький здобув неабиякий авторитет серед українського студентства. Він був одним із засновників і членом редколегії їх друкованого органу — журналу «Український студент» (1913 — 1914), головним завданням якого стала пропаганда діяльності українського студентства Санкт-Петербурга в культурно-просвітній сфері. Разом з О.Лотоцьким¹⁶ до редколегії входили М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов та ін. Незважаючи на короткий час свого існування, журнал спромігся згуртувати навколо себе молоді, національно свідомі сили і тим самим виконав основне своє завдання — дав необхідні знання і чітку орієнтацію в подальшій патріотичній роботі.

Тісні зв'язки О.Лотоцького з українськими організаціями, зокрема допомога в роботі студентських об'єднань Інформаційного бюро та Головної студентської ради, привертала увагу «охранки» з перших днів його

¹⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга. — С.324-326.

¹⁶ Зважаючи на своє високе посадове становище державного урядовця, О.Лотоцький працював під псевд. «О.Білоусенко».

перебування в Санкт-Петербурзі¹⁷. Біля помешкання Лотоцьких постійно чатували поліційні агенти, які стежили за пересуванням О.Лотоцького, а особливо його частих «неблагонадійних» гостей. Вже по революції, за твердженням О.Лотоцького, до його рук потрапили документи, які свідчили, що «охранка» мала повну картину його зв'язків та громадського життя. Проте його відверта легальність в пропагуванні своїх політичних поглядів щодо українських справ допомагала уникнути більших неприємностей у стосунках з поліцією (обшук, арешт тощо)¹⁸.

Державна Дума в колишній Російській імперії була найвищим досягненням її прогресивних сил. Поруч з російськими демократами українське громадянство брало активну участь в боротьбі за парламентаризм та в роботі його установ. Характерним виявом національної політичної активності стало створення української парламентської фракції в I та II Державних Думах. На з'їзді українських депутатів, організованому київською громадою в середині квітня 1906 р., було прийнято рішення про організацію такого парламентського клубу, який міг би згуртувати українських депутатів для вирішення національно-політичних та культурних питань.

Виконуючи постанову з'їзду, О.Лотоцький і петербурзька громада взяли активну участь в організації діяльності української парламентської фракції I Державної Думи (27.IV. — 8.VII.1906 р.). За словами О.Лотоцького, серед українських депутатів були і політично малосвідомі селяни, тому петербурзька громада разом з депутатськими провідниками (І.Шрагом, П.Чижевським, А.Вязловим, М.Біляшівським, В.Шеметом) активно готували програми і плани виступів, проекти думських пропозицій та резолюцій від фракції, зустрічі депутатів з виборцями тощо. Крім того, члени громади організували український парламентський клуб. Установчі збори української парламентської фракції відбулися 1 травня 1906 р. в складі 44 членів. Головою

¹⁷ Гермайзе О. Матеріяли до історії українського руху за світової війни // Укр. Археогр. Зб. — 1926. — Т. I.

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). — Львів, 1931. — С.473.

фракційного бюро обрали І.Шрага, членами — П.Чижевського, В.Шемета та ін. Членам петербурзької громади дозволялося брати участь у зборах та роботі фракції. На зборах були створені комісії: перша мала через українське друковане слово ширити і обороняти засади автономії; друга мала скласти проект закону про мову. До неї був запрошений і О.Лотоцький.

Враховуючи соціальний склад та, відповідно, інтереси українських депутатів, одними із пріоритетних визначили проблеми аграрної політики. О.Лотоцький активно вивчав це питання¹⁹, друкував на сторінках періодичної преси дослідження²⁰ та рецензії²¹. За дорученням фракції, разом з О.Русовим він підготував ряд текстів депутатських виступів з цього питання.

В руслі аграрної проблеми гостро стояло питання захисту прав с/г робітників. 26 квітня 1906 р. вийшов закон

¹⁹ Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Ф.120, од. зб. 236, арк. 2.

²⁰ Мобилизация земли // Промышленный мир. — 1903. — №43; Земледельческий кредит // Южные записки. — 1905. — №24; Шаблон и жизнь (по поводу проекта земельной реформы) // Украинский Вестник. — 1906. — №II; Tera incoqnita // Там же. — №IV; Аграрный пластырь // Там же. — №XIII; Мобилизация земли // Земледельческая газета. — 1906; Земельные перспективы дворянского сословия // Свобода и Культура. — 1906. — №VIII; Крестьянское землевладение и Крестьянский банк // Там же. — №IV; Нехай діти тішаться, аби не плакали (про землеустроїтельні комісії) // Громадська думка. — 1906. — №100.

²¹ Гурко В. Устои народного хозяйства России. Аграрно-экономические этюды. — СПб., 1902 // Вестник Европы. — 1902. — №XI; Воскресенский А. Общественное землевладение и крестьянское малоземелье. — СПб., 1903 // Журнал для всех. — 1904. — №I; Толмачев М. Крестьянский вопрос по взглядам земств и местных людей. — М., 1903 // Там же; Очерки по крестьянскому вопросу. Вып. 1-2. — СПб., 1904-1905 // Журнал для всех. — 1905. — №VIII; Проф. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России. — СПб., 1906 // Там же. — №XI; Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. — СПб., 1905 // Образование. — 1905. — №IX; Толмачев М.С. Крестьянский вопрос по взглядам земств и местных людей. — М., 1903 // Там же. — 1904. — №I.

«По проекту правил против возникновения стачек среди сельских рабочих». В ряді періодичних видань О.Лотоцький умістив статті про захист права с/г робітників на таку форму легального протесту, як страйк²². До цього О.Лотоцький підготував два законопроекти, які ініціювала в Державній Думі українська фракція: про скасування згаданого закону та щодо внесення власного законопроекту про забезпечення прав с/г робітників. Незважаючи на короткий час роботи І Державної Думи, українські депутати, при підтримці петербурзької громади, зуміли організуватись і зайняти чільне місце в думських політичних колах.

По скликанні ІІ Державної Думи (20.II. — 2.VI.1907 р.) вже 4 березня 1907 р. відбулися установчі збори депутатів української парламентської фракції. До неї ввійшли 47 членів, керівництво роботою взяло на себе спеціальне бюро з 6 осіб. На відміну від переважно «інтелігентської» громади у І Державній Думі, нову парламентську фракцію можна назвати «хліборобською». Як свідчила газета «Рада» в публікації від 15 березня 1907 р., «тут верховодять Нечитайли, Чигиряки, Сайки, Хвости та їх братія. Інтелігенція занадто зайнята законодавчою роботою»²³. Петербурзька громада організувала для депутатів ряд лекцій з питань аграрної справи, фінансів, освіти та самоврядування. О.Лотоцький продовжив підготовку законопроектів з цих питань. Крім того, на нього покладалася відповідальність за ознайомлення громадського загалу на Україні із справами депутатів-українців. Так, у своєму листі від 2 березня 1907 р. до О.Лотоцького Д.Дорошенко цікавився роботою «укр[аїнського] клубу в Думі», і нарікав йому на «погані інф[ормаційні] зв'язки з Пет[ербургом]»²⁴.

За своїм складом українська фракція була багатопартійною, але з поляризацією політичного життя в Росії взагалі і цілеспрямованою роботою в національному питанні зокрема, вже на думських засадах, постала нагальна

²² Илоты XX века (сільські робітники) // Украинский Вестник. — 1906. — №VI; На Украине (страйки хліборобських робітників) // Там же; Сільський пролетаріат // Нова Громада. — 1906. — №III.

²³ Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII-перша половина XX ст.). — Дніпропетровськ, 1998. — С. 34.

²⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1225, оп. 1, спр. 56, арк. 5 зв.

потреба об'єднання українських депутатів на єдиній політичній платформі. В результаті обговорення українська фракція II Державної Думи прийшла до висновку: виділитися в самостійну парламентську групу — «Українську думську громаду», з виходом її членів зі складу інших політичних груп. О.Лотоцький брав активну участь у підготовці спеціальної Декларації новоствореної групи. Вона була прийнята 11 березня 1907 р. Основні її положення: забезпечення прав національної автономії та самоврядування; надання свобод українській мові; вирішення аграрного питання; 8-годинний робочий день та ін. Заходи громади в роботі з депутатами принесли свої результати, поступово депутати-селяни ставали справжніми захисниками інтересів українства в Думі. Як справедливо зазначав відомий історик В.Сарбей, українські селянські депутати вели мову не тільки про свої «гострі соціальні потреби, але й загальнонаціональні»²⁵. Активізація політичних груп, діяльність яких почала набувати національних ознак, на думку імперських можновладців, несла «смуту и способствовала разложению государства». Це була одна із причин, за якою, відповідно до царського указу, II Державна Дума і була розпущена.

Для «виправлення» соціального складу депутатів нової, III Державної Думи, за виборчим законом від 3 червня 1907 р. перевагу одержали великі землевласники. Тільки від міських виборчих округів частково пройшли національно помірковані депутати. На думку О.Лотоцького, це практично припинило демократичне представництво і в свою чергу унеможливило проведення подальшої роботи «Української думської громади».

В цих несприятливих умовах О.Лотоцький продовжує розвивати ідею розширення прав в області національної освіти. Як член робочої комісії української фракції ще I Державної Думи він разом з О.Русовим та П.Стебницьким підготував законопроект про викладання української мови в початкових школах місцевостей «з малоросійським населенням». Але протягом роботи I та II Державних Дум

²⁵ Сарбей В.Г. История Украины XIX — нач. XX века. — К., 1995. — С.181.

законопроект не був розглянутий. В період роботи III Державної Думи (1907 — 1912) О.Лотоцький наполегливо провадив агітацію серед депутатів на підтримку цього законопроекту. Було зібрано 37 депутатських підписів²⁶ від різних думських політичних угруповань. Лише 29 березня 1908 р. законопроект «Об языке преподавания в начальных школах местностей с малорусским населением» та спеціально підготовлене до нього О.Лотоцьким ґрунтовне дослідження «Объяснительная записка к предложению 37 членов Государственной Думы о пользовании малорусским языком в начальных школах местностей с малорусским населением» були нарешті внесені для розгляду в Думі, а через рік передані в комісію народної освіти для висновків про доцільність їх положень. Через посилення чорносотенних тенденцій в Думі він так і не був прийнятий²⁷. Проте активні заходи О.Лотоцького по проходженню законопроекту викликали чималий громадський інтерес і знайшли відгуки на сторінках преси, що опосередковано сприяло авторитету розгортання національної справи до Першої Світової війни²⁸.

Цей приклад «просування» українських питань в роботі III Державної Думи ставив під загрозу всі здобутки національної справи в двох перших Думах. В цей час на політичну арену українство вийшло під проводом Товариства українських поступовців (далі — ТУП) і через нього почало активну підготовку до участі в IV Державній Думі (1912 — 1917). Була вироблена і оголошена передвиборна програма ТУПу. Серед засадничих принципів, які в ній декларувалися, були й головніші, що їх відстоював в своїй діяльності О.Лотоцький: права рідної мови в школі та в лекціях з історії, літератури; впровадження української мови в практику громадських установ в Україні; зняття митних заборон для ввезення українських видань тощо. Для більшого успіху на виборах вирішено було ввійти в блок з російськими

²⁶ Щоб будь-який законопроект внести на розгляд Думи, необхідно було зібрати 30 депутатських підписів.

²⁷ Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Ф.47, од. зб. 525, арк. 1-2; од. зб. 540, арк. 2 зв.

²⁸ Садовський В. Украинский вопрос в III Думе // Украинская Жизнь. — 1912. — №5. — С.18-23.

поступовими партіями («кадети», «трудовики»). На думку О.Лотоцького, завдяки цьому робота IV Державної Думи відзначалася відносними успіхами в національній справі. В думських виступах дістала належне освітлення вся система урядових репресій щодо українства, але вони носили декларативний характер і не мали практичних наслідків²⁹. Відзначаючи 10-ліття (1916) роботи Державних Дум О.Лотоцький підготував статтю, в якій підбив підсумки, виділив головні результати діяльності української фракції³⁰.

Свою близькість до депутатських кіл О.Лотоцький неодноразово використовував для реабілітації В.Доманицького, коли той переховувався від царської охранки за кордоном. Листи О.Лотоцького до нього в Закопане (Австро-Угорщина) за 1907-1910 роки висвітлюють весь перебіг цієї справи³¹.

Під час роботи Державних Дум О.Лотоцький активно співробітничав з періодичним органом партії «кадетів» — газетою «Речь»³². З українських періодичних видань він особливо тісно співпрацював з органом української фракції в II Державній Думі, газетою «Рідні Справи — Думські Вісті». Вона здобула великий успіх в Україні і викликала гарячі відгуки виборців. В ній друкувалися думські виступи депутатів, статті й фейлетони на актуальні теми українського життя³³.

²⁹ Законопроект епископа Никона об українских школах и Обществах // Украинская Жизнь. — 1913. — №9. — С.101.

³⁰ Украинское национальное представительство // Украинская Жизнь. — 1916. — №4-5. — С.11-20.

³¹ Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — Ф.47, од. зб. 527, арк. 1-1 зв.; Од. зб. 528, арк. 1-2 зв.; Од. зб. 529, арк. 1-2 зв., од. зб. 530, арк. 1-2; Од. зб. 531, арк. 1; Од. зб. 542, арк. 1 зв.

³² О.В.Градовская (некролог). — 1910; Униатская церковь в Галиции. — 1914; Православный проземтизм в Галиции. — 1914; Украинский момент в польском государственном строительстве. — 1917. — №94.

³³ Білоусенко О. Панщина стара і нова. — 1907. — №10-12. Окремо вийшла: «Селянська доля — земля і воля». — Петроград, 1917.

Взагалі, з часу першої російської революції та початку роботи Державних Дум висвітлення українських проблем в пресі стало легальнішим і ширшим за тематикою та автурою. Відчуваючи гостру потребу в українському пресовому органі, що повніше висвітлював би роботу депутатів та зв'язував думську фракцію І Державної Думи з виборцями в Україні, О.Лотоцький разом з О.Русовим організували видання російськомовного тижневика «Украинский Вестник». Друкувати журнал погодився видавець М.Пирожков. Але щоб прикрити його ім'я з огляду на можливі адміністративні санкції, офіційним видавцем зазначили дружину О.Лотоцького, Н.Лотоцьку³⁴. Активними співробітниками журналу були: М.Славінський (редактор), Д.Дорошенко, Ф.Вовк, М.Могилянський, С.Русова, П.Стебницький, О.Лотоцький та інші, з українських парламентаріїв — проф. Д.Багалій, М.Біляшівський, П.Чижевський, В.Шебет, І.Шраг. З виданням «Украинского Вестника» значною мірою був пов'язаний приїзд М.Грушевського. Йому належала вступна стаття першого номеру, що визначала основні лінії української політики на сторінках журналу. Аналіз листування О.Русова свідчить про те, що поряд з М.Грушевським³⁵ свою зацікавленість у підготовці такого органу виявили В.Антонович³⁶ та Б.Грінченко³⁷. На сторінках журналу О.Лотоцький проводив тижневі огляди політичного життя в рубриці «На Украине» під своїм старим псевдонімом «Spectator»³⁸ та вмщував статті³⁹ на актуальні теми

³⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1225, оп. 1, спр. 115-118; Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні до революції // Жінка (Львів). — 1937. — №8-9.

³⁵ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1225, оп. 1, спр. 70, арк. 2-2 зв., 5-5 зв.

³⁶ Там же. — Арк. 17

³⁷ Там же. — Арк. 3-4 зв.

³⁸ На Украине (настрої по виборах до першої Державної Думи). — №2; На Украине (репресії по виборах). — №3; На Украинс (чорносотенна провокація). — №4; На Украине (страйки хліборобських робітників). — №6.

³⁹ На пути освобождения. — №1; Украинский парламентский клубю. — Там же; Слово Божіе под спудом. — Там же; Шаблон и жизнь (по

українського життя, а також рецензії⁴⁰. Тижневик виходив з 21 травня до 7 вересня 1906 р. (всього 14 номерів)⁴¹ і будучи фактично українською пресою трибуною І Державної Думи, закінчив своє існування разом з нею.

Початок Першої Світової війни, окупація території Галичини загострили в Російській імперії політичне життя і активізували питання українські. Вдруге після гонінь 1905 р. державна політика була спрямована на крайні репресивні заходи щодо всього українського руху. Шовіністична преса розгорнула відкриту боротьбу з усіма проявами національних засад, «боронячи» тим самим імперію від «мазепинства». Приводом для відвертих наклепів почали слугувати навіть патріотичні заходи української громади. Так, в листопаді 1914 р. в Петрограді на пожежних столичних українців відкрився госпіталь для поранених земляків. У ньому активно працювали жінки-українки, зокрема Н.Лотоцька. Чорносотенні «Киев», «Новое Время», «Утро России» та інші звинуватили в організації цієї справи «мазепинців», затаврувавши її «лазаретним сепаратизмом», а сам лазарет — його розсадником. На сторінках «Украинской Жизни» О.Лотоцький умістив статтю на захист цієї добродійної акції від нападок⁴².

В цей час українське питання набуло актуальності в колах різних політичних угруповань і російської інтелігенції взагалі. На думку О.Лотоцького, незадоволення національною політикою держави могло бути тим підґрунтям, на якому поєднувалися б політичні погляди та позиції прогресивної української та російської інтелігенції. В «Сторінках минулого» О.Лотоцький наводив цікавий приклад спроби української громади залучити до дискусії з цього питання демократів-росіян. Для чіткішого визначення позиції російських

поводу земельної реформи). — №2; Terra incognita. — №4; Илоты XX-го века (сільські робітники). — №6; Аграрный пластырь. — №13.

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — №3; Грінченко Б. На безпросветном пути. — К., 1906. — Там же; Грінченко Б. Якої нам треба школи. — К., 1906. — Там же.

⁴¹ Українське питання в Російській імперії. — С. 34.

⁴² Украинский лазарет в Петербурге. — 1915. — №1.

громадсько-політичних та культурних діячів «Украинская Жизнь» пропонувала висловитися з різних питань української проблеми у вигляді анкети (15 запитань) з подальшим їх оприлюдненням⁴³. За результатами такого опитування лідери українського руху могли б тактично визначитися щодо можливих спільних рішень та подальших заходів. Природно, що ця акція набувала чіткого політичного забарвлення, і на пропозицію О.Шахматова вирішили спочатку організувати ряд попередніх нарад по обміну думками, на які були запрошені авторитетні російські (академіки О.Шахматов, В.Вернадський, Ф.Корш, С.Ольденбург, політичні діячі Ф.Кокошкін, О.Корнілов, П.Мілюков, деякі члени Державної Думи) і українські вчені та громадсько-політичні діячі (О.Лотоцький, Ф.Вовк, П.Стебницький та ін.). Разом з українською громадою О.Лотоцький підготував розширений і вичерпний реферат з різних питань українського національного руху. Його обговорення, вільний обмін думками давали можливість визначити погляди та позиції російської інтелігенції. За твердженням О.Лотоцького, російські діячі, які в своїй науково-культурній та політичній діяльності тісно стикалися з українськими проблемами, розуміли їх тільки у вузькому національно-культурному контексті. Коли ж рішуче ставилося питання політичної автономії для України, вони трималися великодержавних позицій. З особливою гіркотою сприймалися такі твердження від людей, з якими О.Лотоцького зв'язували не тільки ділові, але й щирі дружні відносини. Так, академік О.Шахматов, який завжди займав прихильну позицію в питаннях національно-культурних, з приводу автономії України висловився: «До свого часу я був з вами. Коли ж мова йде про автономію України, то я застібаюсь на всі гудзики. Бо тут справа йде *про животніші інтереси великоруського народу, який ви одділяєте од теплого моря*»⁴⁴ (виділено — В.Ш.). Для О.Лотоцького було зрозумілим, що коли таку позицію займають кола відносно помірковані, то про демократичні зрушення в українському питанні

⁴³ Анкета «Украинской Жизни» // Украинская Жизнь. — 1912. — №12. — С.48-61.

⁴⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя. — С.306.

передреволюційної доби в колах урядових, не могло бути й мови. Тому всі сподівання на зміни українці покладали на майбутні революційні зрушення, наближення яких на той час вже було відчутним.

Г.Єфіменко

СПЕЦИФІКА ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНЦІВ ЗА МЕЖАМИ УСРР У 30-ТІ РОКИ

Зміна акцентів у проведенні національної політики партії на початку 30-х років у першу чергу торкнулася українців, що проживали за межами Української Соціалістичної Радянської Республіки. Саме в місцях компактного проживання української людності за межами УСРР на території Радянського Союзу окреслювалося справжнє ставлення компартійного керівництва до українців, до національних меншин взагалі (на прикладі українців). У своїх рішеннях стосовно національно-культурного розвитку української нацменшини керівництво партії випробувало на життєздатність принципи своєї національної політики, які потім застосовувались і на території УСРР. Але за межами УСРР ставлення його до української нацменшини виявлялося більш яскраво й виразно, зміни здійснювалися у більш стислі строки.

Національно-культурними процесами серед українців за межами УСРР фактично керував наркомат освіти УСРР, який надсилав у такі райони підручники, методичну літературу, направляв фахівців для керівництва процесами українізації. Та й започатковувалися ці процеси саме з ініціативи наркомату освіти УСРР. Отже, національно-культурна політика компартійного керівництва на території УСРР та за її межами стосовно українців – це дві ланки одного ланцюга.

Хронологічні рамки змін у національно-культурній політиці щодо українців за межами УСРР та на території самої України не зовсім збігаються. Оскільки ж ставлення до національних меншин на території УСРР та до українців за її межами мають чимало спільних рис, більше того, компартійне керівництво з деякими відмінностями у строках фактично